

ANGELIKA KLESZCZEWSKA-ALBIŃSKA orcid.org/0000-0003-2309-7071

Instytut Psychologii, Uniwersytet Opolski, Opole
Institute of Psychology, The Opole University, Opole
e-mail: akleszczewska@uni.opole.pl

Zaniedbane emocjonalnie dzieci – symptomy, diagnoza, formy wsparcia w środowisku przedszkolnym

Children Emotional Neglect – Symptoms, Diagnosis, Forms of Support in Kindergarten Environment

Abstract. This article aims to present analysis of possible actions of kindergarten teachers and other specialists working with emotionally neglected children. The first part of the text includes definition of emotional neglect and information about the symptoms observed in emotionally neglected child. The short term and long term consequences of emotional neglect in group of children aged 3–6 were shortly described. The characteristics enabling recognition of emotional neglect and diagnostic procedures facilitating identification of a problem by teachers and kindergarten specialists were given. Basic cues concerning the work with emotionally neglected child that can be accomplished in kindergarten, including description of basic behavioral techniques, were presented. The cues for working with neglecting parent were also given. The article serves as a preliminary set of indicators for working with emotionally neglected children.

Keywords: emotional neglect, kindergarten, working with emotional neglect, intervention

Słowa kluczowe: zaniedbanie emocjonalne, przedszkole, praca z zaniedbaniami emocjonalnymi, interwencje

WPROWADZENIE

Zaniedbanie emocjonalne wobec dziecka można zdefiniować jako niepowodzenie rodziców lub opiekunów w reagowaniu na potrzeby emocjonalne podopiecznego. Ta forma zaniedbania ma wiele konsekwencji natychmiastowych, krótko- oraz długoterminowych (Hildyard, Wolfe, 2002). Zaniedbanie emocjonalne nie musi być równoznaczne z emocjonalnym znęcaniem się nad dzieckiem. Przyjmuje ono formę intencjonalną – stanowi wybór osoby, która podejmuje się czynów krzywdzących wobec dziecka. Zaniedbanie emocjonalne z kolei może zarówno przybierać formę intencjonalnego lekceważenia emocji dziecka, jak i może wynikać z bra-

ku umiejętności zauważania i odpowiadania na jego potrzeby emocjonalne. Opiekunowie zaniedbujący dziecko emocjonalnie mogą zabezpieczać jego lub jej potrzeby fizjologiczne. Jednocześnie tacy rodzice nie dostarczają niezbędnego dziecku wsparcia emocjonalnego lub zapewniają wsparcie, które jest nieadekwatne do jego potrzeb (Garbarino, Eckenrode, 1997).

Z badań amerykańskich wynika, że ponad połowa dzieci doświadczających zaniedbań ze strony opiekunów nie przekroczyła piątego roku życia (USDHHS, 2012). Zaniedbania emocjonalne są najczęstszą i jednocześnie najbardziej niedocenianą wśród specjalistów formą przemocy wobec małoletnich (McSherry, 2007). Wzorec reakcji w mózgu dziecka

doświadczającego zaniedbań emocjonalnych jest porównywalny z wzorcem ujawniającym się w sytuacjach przeżywania przez dziecko zagrożenia o charakterze fizycznym (DeBellis, 2005). Zaniedbania emocjonalne występują stosunkowo często i są przeżywane przez doświadczające je dzieci równie dotkliwie jak przemoc fizyczna (Gaudin, 1993).

Rozpoznanie problemu zaniedbywania emocjonalnego odbywa się na podstawie uzewewnętrznianych przez dziecko sygnałów. Oznaki manifestowane przez dziecko mogą przybierać różnorodne nasilenie – począwszy od przejawów mało wyraźnych i trudnych do rozpoznania aż po sygnały bardzo widoczne i łatwo rozpoznawalne. Sygnały niewyraźne mogą zostać niezauważone nawet przez specjalistów. Pośród symptomów łatwo rozpoznawalnych wymienia się m.in.: objawy depresyjne i lękowe, apatię, zaburzenia rozwoju, nadpobudliwość, agresję, obniżoną samoocenę, wycofanie z aktywności i relacji rówieśniczych, obojętność, unikanie bliskości emocjonalnej (Gaudin, 1993). Nie istnieje test przeznaczony do diagnozy zaniedbania emocjonalnego u dziecka. Rozpoznanie takie może być postawione dopiero po zaobserwowaniu u dziecka symptomów wraz z jednoczesnym wyeliminowaniem innych powodów ich wystąpienia (np. zaburzeń neurorozwojowych).

Objawy zaobserwowane u dziecka w wieku przedszkolnym mogą być wypadkową zaniedbań powstałych w okresie noworodkowym, niemowlęcym i wczesnego dzieciństwa. W okresie noworodkowym i niemowlęcym zaniedbanie emocjonalne jest w dużej mierze wypadkową niemożności nawiązania przez dziecko relacji przynajmniej z jednym dorosłym, który właściwie (tj. z adekwatną troską) odczytuje sygnały wysyłane przez dziecko. Dotyczy to zwłaszcza sytuacji, w których noworodek lub niemowlę sygnalizuje odczuwanie bólu, jest chore lub odczuwa nieprzyjemne stany emocjonalne (jest smutne, przerażone, czuje się samotne) (Hildyard, Wolfe, 2002). W okresie wczesnego dzieciństwa zaniedbywanie emocjonalne dziecka może się przejawiać poprzez nieokazywanie dziecku fizycznej bliskości, niezaspokajanie jego lub jej potrzeby bezpieczeństwa. Może się uzewewnętrznić w po-

staci niedostępności emocjonalnej, okazywania obojętności lub odrzucenia. Dziecko może nie otrzymywać wsparcia i pomocy, o które prosi dorosłego (Hildyard, Wolfe, 2002).

Zaniedbania dotyczą dzieci w różnym wieku, niemożliwe jest dokonanie w tym miejscu szczegółowego opisu funkcjonowania dzieci i młodzieży jako takich. W prezentowanym artykule skupiono się na opisie funkcjonowania dzieci w wieku przedszkolnym (3–6 lat). W tym okresie dzieci często po raz pierwszy stykają się z grupą rówieśniczą i z systemem sformalizowanej opieki (Smykowski, 2005). Wydaje się, że jest to czas, w którym dziecko doświadczające zaniedbań w środowisku rodzinnym po raz pierwszy może uzyskać potrzebne mu wsparcie poza tym środowiskiem (o ile korzysta z pobytu w placówce przedszkolnej lub uczestniczy w innej zorganizowanej formie spędzania czasu). Dla dziecka bowiem normalizujący może się okazać zarówno kontakt z nauczycielami i specjalistami pracującymi w placówkach edukacyjnych, do których dziecko uczęszcza, jak i z rówieśnikami oraz ich rodzicami.

KONSEKWENCJE ZANIEDBANIA EMOCJONALNEGO

Zaniedbania o charakterze emocjonalnym trudniej zauważyć i ocenić niż zaniedbania o charakterze fizycznym, ale ich konsekwencje bywają dużo bardziej dotkliwe i długotrwałe w porównaniu ze skutkami zaniedbań o charakterze fizycznym (Christ, Kwak i Lu, 2017; Goldman, Salus, 2003; Kleszczewska-Albińska, 2019; Mülleri in. 2018). Zaniedbania emocjonalne mogą obejmować m.in.: nieadekwatne do potrzeb dziecka okazywanie mu uczuć (brak uwagi dla odczuć dziecka, nieudzielanie mu wsparcia emocjonalnego, nieokazywanie uwagi), ekspozycję na chroniczny stres (narażanie dziecka na doświadczenie bycia świadkiem przemocy domowej wobec innych członków rodziny), izolację (odmowę utrzymywania przez dziecko kontaktów z rówieśnikami w domu lub poza nim). Dostrzeżenie sytuacji wyraźnie wskazujących na zaniedbania emocjonalne jest niezwykle trudne. Szczególną uwagę należy zwrócić

m.in. na postawę chronicznej obojętności opiekuna wobec dziecka, zachowanie wskazujące na apatię lub postawę depresyjną, zachowania irracjonalne lub dziwaczne wobec dziecka. Czasami zaniedbanie przejawia się w zaprzeczeniu występowania u dziecka jakichkolwiek problemów lub, przeciwnie, w obwinianiu go o występowanie problemów. Zdarza się również, że zaniedbujący opiekunowie postrzegają dziecko jako osobę całkowicie złą, bezwartościową, uciążliwą (DePanfilis, 2006; Stoltenborg, Bakersman-Kranenburg i van IJzendorp, 2013).

Zaniedbania wobec dziecka mogą mieć bardzo poważne psychospołeczne i emocjonalne skutki krótko- i długoterminowe. Do skutków krótkoterminowych można zaliczyć m.in. strach, osamotnienie, trudności z budowaniem relacji opartych na zaufaniu wobec innych osób (Reece, Hanson i Sargent, 2014; Vranceanu, Hobfoll i Johnson, 2007). Wśród skutków długoterminowych znajduje się m.in. zanizowana samoocena (Erickson, Egeland, 2002). Ponadto dzieci doświadczające zaniedbań, których rezultatem jest utrudnione lub uniemożliwione ukształtowanie bezpiecznej więzi z opiekunem, mogą się charakteryzować zwiększonym brakiem zaufania do innych osób w swoim otoczeniu, trudnościami w zakresie rozumienia emocji innych, nieumiejętnością lub ograniczonymi zdolnościami do regulacji własnych emocji oraz problemami w zakresie nawiązywania i utrzymywania relacji z innymi ludźmi (Reece i in., 2014; Stoltenborg i in., 2013). Mogą się też cechować ograniczoną umiejętnością odczuwania wyrzutów sumienia i poczucia winy oraz empatii. Częściej – w porównaniu z dziećmi niebędącymi ofiarami zaniedbań – angażują się w zachowania prowadzące do krzywdzenia innych osób, bez jednoczesnego poczucia, że zachowują się niewłaściwie. W wielu zróżnicowanych sytuacjach prezentują brak pewności siebie. Częściej niż dzieci z rodzin niedotkniętych zaniedbaniami pozostają nieświadome swoich związków z innymi osobami w otoczeniu. Wielokrotnie relacjonują odczuwanie większego – w porównaniu z dziećmi niedoświadczającymi zaniedbań – stresu w trakcie interakcji społecznych (Briere, 2002; Goldman, Salus, 2003; Kraemer, 1992; Perry, 1997; Sul-

livan, 2000). Obserwowane są także zmiany następujące w mózgu dziecka doświadczającego zaniedbania (m.in. upośledzenie rozwoju ścieżek neurologicznych odpowiedzialnych za komunikację pomiędzy różnorodnymi obszarami mózgu, deficyty w zakresie planowania, podejmowania decyzji i pamięci, trudności w zakresie hamowania behawioralnego) (Barkley, 1997; DeBellis, 2005; Glaser, 2014; Perry, 2002; Stoltenborg i in., 2013; Wilkerson, Johnson i Johnson, 2009).

Funkcjonowanie dziecka doświadczającego zaniedbań o charakterze emocjonalnym ulega upośledzeniu w sferze emocjonalnej, społecznej i poznawczej. W związku z tym wczesne wykrywanie i podejmowanie stosownych oddziaływań wobec dzieci już dotkniętych tym problemem ma zasadnicze znaczenie.

JAK ROZPOZNAĆ ZANIEDBANE EMOCJONALNIE DZIECKO W PRZEDSZKOLU

Dziecko doświadczające zaniedbania emocjonalnego charakteryzuje się zaburzonymi wzorcami więzi z dorosłymi (tj. unika kontaktu z dorosłymi lub nadmiernie do niego dąży). Ujawnia trudności w zakresie radzenia sobie z emocjami (np. szybciej w porównaniu z rówieśnikami wybucha nieadekwatną do sytuacji złością), charakteryzuje się poczuciem bezradności (tzn. szybko rezygnuje z wykonywania zadań, unika podejmowania aktywności nowej, nieznaney w przekonaniu, że sobie nie poradzi itp.), ma trudności z opisaniem siebie, zbudowaniem wyobrażenia o sobie itd. (np. nie umie opowiedzieć o swoich potrzebach, doświadczeniach, emocjach, ma trudności z określeniem, w co chciałoby się bawić, nie umie opowiedzieć o swoich marzeniach) (Erickson, Egeland, 2002; Hildyard, Wolfe, 2002; Shipmani in., 2005; Zmarzlik, 2011). Dzieci, które doświadczyły zaniedbania emocjonalnego spodziewają się, że ich potrzeby nie zostaną zaspokojone, wobec czego nie starają się zabiegać o troskę ze strony dorosłych. Mają przekonanie o swojej nieefektywności, co za tym idzie – unikają podejmowania działań, które mogłyby zakończyć

się sukcesem. Ich motywacją do eksplorowania własnego otoczenia i podejmowania nowych działań pozostaje na bardzo niskim poziomie.

Dziecko będące ofiarą zaniedbania emocjonalnego w przedszkolu prawdopodobnie będzie prezentowało postawę apatyczną, wycofaną. Będzie miało trudności z nawiązywaniem i podtrzymywaniem relacji rówieśniczych. Niechętnie będzie się angażowało w zadania o charakterze poznawczym. W miarę możliwości nie będzie brało udziału w nowych, nieznanym mu aktywnościach.

POSTĘPOWANIE DIAGNOSTYCZNE PROWADZONE W PRZEDSZKOLU WOBEC DZIECKA ZANIEDBANEGO

Badania opisane przez National Scientific Council on the Developing Child (NSCDC, 2012) wskazują, że możliwe jest zmniejszenie skutków doświadczonego zaniedbania, a w szczególnie przypadkach możliwy jest również całkowity powrót do zdrowia (rozumianego jako równowaga psychiczna). Aby tak się stało, konieczne jest podejmowanie wielomodalnych interwencji. Poprawa funkcjonowania dziecka jest możliwa dopiero po zastosowaniu wobec niego długoterminowej, opartej na dowodach naukowych (*evidence-based*) interwencji prowadzonej przez przeszkolonych w tym celu specjalistów (NSCDC, 2012). Zanim jednak dziecko trafi do specjalistów istotne jest to, aby personel przedszkolny umiał rozpoznawać objawy zaniedbania emocjonalnego oraz podejmował stosowne kroki mające na celu zapewnienie dziecku niezbędnego wsparcia.

Diagnostyka w placówkach przedszkolnych powinna się opierać na prowadzonych przez nauczycieli i specjalistów obserwacji nastawionych na ocenę funkcjonowania dziecka w trakcie podejmowania przez nie aktywności poznawczych, nawiązywania i podtrzymywania relacji społecznych oraz na ocenę poziomu rozwoju emocjonalnego. Ponadto pełna diagnoza funkcjonowania dziecka winna uwzględniać obserwację relacji rodzic–dziecko oraz brać pod uwagę postawy rodziców lub opiekunów wobec podopiecznego. Dla dziecka zaniedba-

nego emocjonalnie charakterystyczny jest spowolniony rozwój psychospołeczny i zachowania nacechowane emocjami o walencji negatywnej (np. smutkiem, nadmiernym zamartwianiem się). Dzieci zaniedbane emocjonalnie przejawiają problemy natury behawioralnej (np. reagują nadmierną złością w stosunku do rówieśników, pozostają zahamowane w interakcjach społecznych, wycofują się z aktywności) (Iwaniec, 2006).

U dziecka zaniedbanego emocjonalnie pracownicy przedszkola mogą zaobserwować opóźniony w stosunku do norm rozwojowych rozwój emocjonalny, obniżenie samooceny, wycofanie społeczne, utratę wcześniejszych zainteresowań lub brak entuzjazmu do wykonywania jakichkolwiek czynności, nadmierne dążenie do zyskania uwagi i troski otoczenia, spadek jakości wykonania zadań lub utratę zainteresowania zadaniami poznawczymi, zanik wcześniejszych umiejętności rozwojowych. W rezultacie doświadczania zaniedbań natury emocjonalnej dziecko nabiera przekonania, że „coś jest z nim nie tak”, co prowadzi do odczuwania nadmiernego wstydu, to zaś powoduje spłytenie lub zamrożenie odczuwania i okazywania emocji doświadczanych przez dziecko (Gauthieri in., 1996).

Obserwacja interakcji rodzic–dziecko powinna skupiać się przede wszystkim na ocenie stopnia responsywności i poziomu wymagań, jakie w stosunku do dziecka ma jego opiekun (Kemper, Kelleher 1996; Taylor, Davis i Kemper, 1997). Innymi słowy, mając możliwość obserwowania interakcji pomiędzy dzieckiem a rodzicem, nauczyciele i specjaliści pracujący w przedszkolu powinni zwrócić szczególną uwagę na regularność wzmocnień, jakie dziecko otrzymuje od rodzica, oraz na poziom wsparcia, jakiego udziela on dziecku. Warto też zwracać uwagę, czy rodzic kładzie nacisk na wzmacnianie u dziecka umiejętności społecznych, rozwija jego lub jej samodzielność itp. Pracownicy przedszkola powinni zwrócić szczególną uwagę na sytuacje, w których rodzic permanentnie nie okazuje troski swojemu dziecku, ma trudności z rozpoznawaniem jego stanu emocjonalnego, obwinia je o problemy. Jeżeli rodzic lub opiekun stale zaniża wartość

swojego dziecka, ocenia je jako „bezwartościowe” lub „złe”, również należy zwrócić na te fakty szczególną uwagę. Mogą one bowiem sygnalizować, że dziecko jest ofiarą zaniedbań o charakterze emocjonalnym.

PRACA W ŚRODOWISKU PRZEDSZKOLNYM Z DZIECKIEM ZANIEDBANYM EMOCJONALNIE

Biorąc pod uwagę to, iż w placówce przedszkolnej dziecko zwykle spędza większość czasu w ciągu dni roboczych, uzasadnione staje się włączenie w pomoc i działania prewencyjne pracowników tych placówek wobec dzieci doświadczających zaniedbania emocjonalnego¹ (por. Zmarzlik, 2011). Jednym z niezwykle istotnych czynników przemawiających na korzyść pracy nauczycieli i specjalistów zatrudnionych w przedszkolu z dzieckiem zaniedbanym emocjonalnie jest ich dostępność dla niego. Dzięki intensywnemu, codziennemu kontaktowi zaniedbanego dziecka z pracownikami przedszkola możliwe staje się zbudowanie relacji dorosły–dziecko opartej na zaufaniu; relacji, w której przedszkolak może czuć się bezpieczny i ważny. W rezultacie możliwe jest wspólne osiągnięcie celów nakierowanych na poprawę funkcjonowania społecznego, emocjonalnego, poznawczego i fizycznego dziecka zaniedbanego (Thompson, 2015).

Praca z dzieckiem zaniedbanym powinna się odbywać w środowisku bezpiecznym i umożliwiającym rozwój i wzrost psychologiczny. Dziecko powinno mieć możliwość korzystania z przestrzeni przystosowanych do zabawy, pracy grupowej i aktywności indywidualnych. Pomoce dydaktyczne dostępne dziecku powinny być przystosowane do jego wieku i możliwości oraz obejmować takie przedmioty i urządzenia, które mogą służyć zabawom i pracy stale rozwijającej możliwości i odpowiadającej zmieniającym się potrzebom dziecka (Portwood, 2006; Thompson, 2015).

W okresie od trzeciego do szóstego roku życia dziecko dynamicznie rozwija się fizycznie, społecznie, emocjonalnie i poznawczo (Matejczuk, 2014). Wiek przedszkolny jest

traktowany jako pomost pomiędzy pobytom w środowisku domowym a otwarciem na środowisko zewnętrzne, pozadomowe (Brzezińska, 2010). Jest czasem nawiązywania pierwszych rówieśniczych relacji społecznych, okresem sprawdzania, jak żyją, myślą, czują inni ludzie. Dziecko w okresie przedszkolnym uczy się rozumienia i doświadczania emocji (Bee, 2004; Schaffer, 2006, 2009). Jest to czas tzw. uspołeczniania myślenia i działania (Piaget, 2006). Te cechy dziecka można wykorzystać w trakcie pracy mającej na celu zniwelowanie trudności będących skutkiem zaniedbań emocjonalnych. Opierając się na gotowości dziecka do poznawania, pogłębiania rozumienia i doświadczania emocji w środowisku przedszkolnym, można poszerzyć jego wiedzę w tym obszarze. Warto na przykład wspólnie z dzieckiem oglądać książki, karty i zdjęcia prezentujące emocje, uczyć dziecko nazywania ich, rozpoznawania ich sygnałów w ciele, tworzenia historii uwzględniających przyczyny i skutki odczuwania różnorodnych emocji.

Dziecko w okresie przedszkolnym ma odwagę osiągnięcia własnych celów, jest gotowe podejmować nowe działania i samodzielnie ich poszukiwać, jest twórcze, kreatywne, aktywne i chętne do podejmowania nowych wyzwań (Erikson, 2004). Wspomniana gotowość do odkrywania i realizacji własnych planów może być zaburzona u dziecka zaniedbanego emocjonalnie, warto zatem w pracy z takimi dziećmi podejmować próby kształtowania i rozwijania potrzeby samodzielności. Dobrze byłoby zachęcać dzieci do podejmowania małych inicjatyw i wzmacniać ich aktywność w tym obszarze (np. zachęcać dziecko do eksplorowania sali przedszkolnej celem odnalezienia interesującej go zabawki lub gry). Dziecko w wieku od trzeciego do szóstego roku życia jest ciekawe świata, aktywne na polu zabawy. Podtrzymuje swoje zainteresowania, chętnie eksperymentuje w swoim otoczeniu, pogłębiając swoją wiedzę i umiejętności praktyczne. Warto te umiejętności wykorzystać celem poszerzenia doświadczeń dziecka zaniedbanego emocjonalnie. Dobrze byłoby podejmować z dzieckiem rozmowy, aby odkryć interesujące je tematy, a następnie rozwijać jego ciekawość, poczynając od spraw

najbardziej je zajmujących. Jeśli zaś dziecko nie ma takich zainteresowań, należałoby je zachęcać do eksplorowania środowiska wokół niego (np. poprzez obserwowanie otoczenia w trakcie zabaw na placu przedszkolnym i w sali zajęciowej).

W związku z tym, że dziecko w okresie od trzeciego do szóstego roku życia kształtuje i rozwija swoje potrzeby związane z otoczeniem społecznym, chce aktywnie uczestniczyć w otaczającym je świecie (zarówno ludzi dorosłych, jak i rówieśników), uczy się właściwych sposobów działania w rzeczywistości, w której się znajduje, oraz zaczyna budować coraz trwalsze relacje z rówieśnikami (Schaffer, 2006, 2009). Możliwe jest wykorzystanie tych mechanizmów celem pogłębienia dziecięcej wiedzy i zniwelowania deficytów będących wynikiem zaniedbań ze strony opiekunów. Można zachęcać dziecko do włączania się w zabawy z rówieśnikami, najpierw uczestnicząc w tych zabawach wspólnie z dzieckiem, a następnie stopniowo wycofując swoją obecność i zachęcając zaniedbanego emocjonalnie przedszkolaka do pozostawiania w interakcji z rówieśnikami. Warto w takich momentach uważnie obserwować reakcje dziecka, proponując najpierw zabawy i współpracę z jednym dzieckiem oraz stopniowo poszerzając krąg osób zaangażowanych we wspólne aktywności. W sytuacjach, w których dziecko zaniedbane dobrze funkcjonuje w małych grupach, ale ma trudności w pracy i zabawie w dużej grupie, warto na pewien czas powrócić do aktywności w mniejszych zespołach. Takie podejście umożliwi zwiększenie pewności siebie u dziecka i utrwalanie nabywanych przez nie umiejętności oraz pozwoli na bezpieczne rozwijanie kompetencji społecznych.

TECHNIKI PRZYDATNE W PRACY Z DZIECKIEM ZANIEDBANYM EMOCJONALNIE

Reedukacja dziecka zaniedbanego emocjonalnie powinna obejmować współpracę wielu specjalistów i rodziców (Green i in., 2016; Hardiker, Exton i Barker, 1991). Brakuje w literaturze opracowań skierowanych do pracowników placówek edukacyjnych oraz zawierających skryp-

ty i protokoły pracy z dziećmi zaniedbanymi. Istnieje jednak wiele technik, których wykorzystanie w pracy z tą grupą dzieci wydaje się niezbędne. Nauczyciele i specjaliści dostępni dla dziecka w przedszkolu powinni wykorzystywać metody uwzględniające elementy terapii behawioralnej, nakierowane na wzmocnienie pozytywnych zachowań dziecka (Kołakowski, Pisula, 2011). Terapia behawioralna ułatwia nabywanie umiejętności funkcjonalnych. Do jej podstawowych celów należy modyfikacja lub zmiana określonych zachowań dziecka. Co za tym idzie, terapia behawioralna może być wykorzystana w celu zmodyfikowania zachowań wyuczonych przez dziecko w zaniedbującym środowisku rodzinnym (Wierson, Forehand, 1994). Terapia behawioralna nie ma na celu rozwiązywania wewnętrznych konfliktów czy reorganizacji struktur wewnętrznych, lecz jedynie rozwinięcie repertuaru pożądaných zachowań w rezultacie prowadzących do zwiększenia kompetencji i niezależności dziecka (Kołakowski, Pisula, 2011).

Pracując w środowisku przedszkolnym, warto brać pod uwagę możliwość wykorzystania aktywności w małych i dużych grupach rówieśniczych. Interakcje rówieśnicze można wykorzystać jako formę wsparcia grupowego dla dziecka pochodzącego z otoczenia o cechach środowiska zaniedbującego. Dziecku dotkniętemu zaniedbaniem trzeba wyznaczać rolę, która nie może zostać pominięta. Ważne, aby poczuło, że jego wiedza, umiejętności, wykonane przez nie zadanie liczy się w pracy całej grupy. W trakcie zabaw dobrze jest prosić dziecko o doświadczeniem zaniedbania o podejmowanie prób generowania pomysłów na wspólne aktywności.

Jeżeli dziecko przejawia duże trudności w integrowaniu się z rówieśnikami i pracą w grupie, wspomniane działania można podejmować początkowo podczas pracy indywidualnej z nauczycielem, a następnie włączać do pracy inne dziecko, by stopniowo powiększać grupę, w której ono aktywnie uczestniczy. W sytuacji wystąpienia u dziecka wyraźnych trudności z pracą w większej grupie, należy ponownie wycofać się do działań w mniejszych zespołach i stopniowo przyzwyczajając je do

współpracy z większym gronem rówieśników. Niezwykle istotne jest, by dziecko przez cały czas miało poczucie bliskiej i troskliwej obecności dorosłego, który zachęca je do podejmowania nowych działań.

Wykorzystanie technik behawioralnych w praktyce zakłada ustrukturalizowanie czasu i przestrzeni, w których funkcjonuje dziecko zaniedbane. Przebywające w przedszkolu dziecko powinno mieć stałe miejsce przy stoliku, własny worek lub szafkę na swoje przybory itp. Dzięki takim zabiegom zwiększy się u niego poczucie bezpieczeństwa i przekonanie o przewidywalności świata, w którym żyje. Na zwiększenie poczucia bezpieczeństwa przedszkolaka zaniedbanego emocjonalnie może również wpłynąć uporządkowanie harmonogramu dnia. Warto z nim omówić następujące po sobie stałe fragmenty dnia przedszkolnego oraz zapewnić mu dostęp do graficznego opisu poszczególnych punktów dnia, tak aby w dowolnym momencie samodzielnie mogło sprawdzić, co za chwilę nastąpi. Warto zadbać o to, aby dziecko, przebywając w przedszkolu, w miarę możliwości miało do czynienia z tymi samymi opiekunami i specjalistami. Wszystko, z czym dziecko styka się w środowisku przedszkolnym, powinno mieć jednoznaczne zastosowanie, a język, jakim porozumiewają się wobec niego dorośli, powinien być jasny. Dorośli powinni używać krótkich komunikatów wypowiedzianych tonem adekwatnym do ich znaczenia. Polecenia należy skutecznie egzekwować. Dzięki takiemu podejściu zaniedbany emocjonalnie przedszkolak ma możliwość doświadczenia przewidywalności świata, w którym przebywa. Uczy się, że otoczenie, w którym się znajduje, może mieć ściśle określoną strukturę. Dowiadyuje się, że dorośli odczuwają różnorodne emocje i odzwierciedlają je na przykład tonem swojego głosu.

PRACA Z RODZICEM DZIECKA ZANIEDBANEGO EMOCJONALNIE

Dzięki ukształtowaniu bezpiecznego przywiązania do opiekuna we wczesnym dzieciństwie dzieci nabywają wiedzę o tym, w jaki sposób ufać innym osobom w swoim otoczeniu.

W perspektywie długoterminowej uzyskują w ten sposób podstawy pod prawidłowy rozwój społeczno-emocjonalny oraz poznawczy (Matejczuk, 2014; Perry, 2002). W sytuacji, w której dochodzi do zaniedbań emocjonalnych w stosunku do dziecka interwencje muszą być skierowane na cały system rodzinny. Oznacza to zarówno pracę z dzieckiem, jak i pracę z rodzicem nastawioną na zwiększenie wydolności wychowawczej i/lub zwiększenie efektywności oddziaływań wychowawczych (Barth, 2009). W pracy z rodzicami dzieci zaniedbanych emocjonalnie ważne jest unikanie oceniania postaw rodzicielskich. Na zachowanie opiekunów wobec dziecka może wpływać wiele zróżnicowanych czynników, począwszy od cech otoczenia, w którym na co dzień żyje i funkcjonuje dana rodzina, poprzez cechy wewnętrzne rodzica, aż po cechy samego dziecka (Boulatoff, Jump, 2007; Carr, 2014).

Nauczyciele i specjaliści pracujący z dzieckiem w przedszkolu są w stanie zapewnić rodzicom i/lub opiekunom dziecka zaniedbanego informacje o szczegółach dotyczących ich podopiecznego, jego funkcjonowaniu, mocnych i słabych stronach. Mogą służyć rodzicom radą i pomocą w związku ze skutecznym wykorzystaniem w pracy własnej technik wyznaczania granic, określania mierzalnych (i osiągalnych) dla dzieci celów, wyznaczania granic, aby zredukować problematyczne zachowania (Daniel, 2015). Interwencja wobec rodziców dziecka zaniedbanego powinna się rozpocząć od rozmowy, której celem jest uświadomienie opiekunom problemów, z jakimi zmagają się ich dziecko. Warto pamiętać, że rodzina każdego z dzieci poddawanych interwencji jest wyjątkowa. Co za tym idzie, niezbędne jest podejmowanie stosownych działań uwzględniających m.in. zainteresowania, możliwości i umiejętności rodziców oraz ich dzieci (Daro, Dodge, 2009). Często zdarza się, że rodzice zapewniający swoim dzieciom nieodpowiednie traktowanie skutkujące zaniedbaniami o charakterze emocjonalnym sami pochodzą z rodzin, w których występowały problemy tego typu. Czasami zatem samo uświadomienie rodzicom, na czym polegają problemy, może pozytywnie wpłynąć na funkcjonowanie dziecka. Pomocne może być

okazać bezpośrednio odwołanie do osobistych doświadczeń rodziców (tj. określenie zakresu opieki i realizacji potrzeb, jakie otrzymali od swoich rodziców, oraz porównanie ich z zasobami obecnie poświęcanymi własnym dzieciom) (Ethier i in., 2000). Istotne jest, aby rozmawiać z rodzicami w sposób delikatny, mieć czas na wyjaśnienie im zaistniałej sytuacji, zachęcać ich do podjęcia próby wprowadzenia zmian w funkcjonowaniu rodziny itp. Warto jednocześnie pamiętać, że należy zapewnić takim rodzinom wsparcie w poszukiwaniu specjalistów, którzy mogą zagwarantować systemową, kompetentną pomoc (Ethier i in., 2000). Trzeba wspólnie z rodzicami zaniedbanego dziecka zastanowić się nad celami, jakie są możliwe do osiągnięcia z perspektywy potrzeb dziecka i możliwości samych rodziców, jakie będą mierzalne efekty wprowadzanych zmian, w jakim okresie należy się ich spodziewać itp. (Green i in., 2016).

Wsparcie dla rodziców powinno uwzględnić zapewnienie im dostępu do informacji na temat lokalnych, bezpłatnych form wsparcia (np. warsztatów organizowanych w poradni pedagogiczno-psychologicznej). Dobrze jest też zapewnić w placówce różnorodne materiały edukacyjne na temat dobrego rodzicielstwa (np. w postaci biblioteczeki, z której rodzice mogą swobodnie korzystać). Istotne jest organizowanie wsparcia dla rodziców w postaci spotkań edukacyjnych dostępnych w placówce i prowadzonych nie tylko przez personel przedszkola, ale również przez specjalistów zapraszanych z zewnątrz. Warto organizować dla rodziców z dziećmi warsztaty rodzinne, podczas których – w ramach zadań praktycznych – będą mieli okazję, by dowiedzieć się o skutecznych metodach komunikacji z własnymi dziećmi. Potrzebne mogą się również okazać grupy wsparcia, w których rodzice mają możliwość pogłębić swoją wiedzę i umiejętności oraz zapoznać się z innymi rodzicami, którzy doświadczają podobnych problemów wychowawczych. Skuteczną formą wsparcia dla rodziców może być również zapewnienie im możliwości skorzystania z konsultacji psychologicznych albo – jeśli jest to konieczne – z poradnictwa małżeńskiego lub interwencji kryzysowej.

PODSUMOWANIE

Problem zaniedbania emocjonalnego dzieci jest poważny i wciąż niedostatecznie często zauważany. Jednym z powodów takiego stanu rzeczy mogą być trudności diagnostyczne, jakich nastęrcza rozpoznanie zaniedbania. Nie ma konkretnego testu diagnostycznego, który umożliwiłby ocenę nasilenia symptomów występujących u dziecka. Ponadto objawy wskazujące na doświadczanie zaniedbania emocjonalnego pozostają niespecyficzne dla tego problemu. Oznacza to, że przed zdiagnozowaniem zaniedbania emocjonalnego niezbędne jest wykluczenie innych powodów możliwości wystąpienia danych symptomów u dziecka. Diagnoza zaniedbania emocjonalnego powinna uwzględniać ocenę jakości relacji pomiędzy dzieckiem i jego rodzicem. Trudności diagnostycznych może przysparzać również nasilenie objawów prezentowanych przez dziecko. Przy niewielkim ich nasileniu problem może przez długi czas pozostać niezauważony.

Zanim dziecko zaniedbane emocjonalnie trafi pod opiekę specjalistów przeszkolonych w zakresie udzielania profesjonalnej pomocy, może znaleźć się pod opieką nauczycieli i specjalistów przedszkolnych. Istotne jest zatem, aby pracownicy placówki, do której dziecko uczęszcza, wykorzystali w sposób kompleksowy obserwację pedagogiczną i psychologiczną celem możliwie jak najszybszego zidentyfikowania problemu, z jakim się ono mierzy. Po rozpoznaniu problemu warto skontaktować się z rodzicami dziecka celem udzielenia im wsparcia i wskazówek, a także zapewnienia niezbędnej pomocy. Jednocześnie w placówce przedszkolnej możliwe jest podejmowanie działań mających na celu poprawę funkcjonowania dziecka i wyrównywanie jego szans rozwojowych. W ramach oddziaływań wobec niego warto wykorzystywać techniki behawioralne. Nie wyeliminują one, co prawda, deficytów przywiązania leżących u podłoża trudności dziecka zaniedbanego emocjonalnie. Mimo to umożliwią mu nabycie nowych umiejętności (np. rozpoznawania emocji, odczytywania emocji innych osób w otoczeniu, nawiązywania i podtrzymywania kontaktu z rówieśnikami i dorosłymi, rozpoznawania

własnych potrzeb, angażowania się w aktywności w grupie rówieśniczej). Rolą nauczycieli i specjalistów mających na co dzień kontakt z dzieckiem zaniedbanym emocjonalnie jest organizacja bezpiecznego i życzliwego środowiska sprzyjającego wyrównywaniu deficytów. Dodatkowo, wsparcie i pomoc należy zapewnić również rodzicom zaniedbującym swoje dziecko. Dopiero takie wielomodalne interwencje mogą doprowadzić do trwałych zmian w funkcjonowaniu zaniedbanego emocjonalnie dziecka.

W rezultacie skutecznie przeprowadzonych działań interwencyjnych przedszkolak zdradzający symptomy zaniedbania emocjonalnego powinien pogłębić swoją wiedzę na temat emocji własnych i cudzych, nauczyć się, jak rozpoznawać i sygnalizować adekwatnie do sytuacji i wieku swoje stany emocjonalne. Powinien nabrać pewności siebie, przejawiać ciekawość poznawczą. Na tym etapie rozwoju powinien też podejmować interakcje z rówieśnikami i dążyć do realizacji własnych planów, na przykład podczas swobodnej zabawy.

Konsekwencje zaniedbań w dzieciństwie mogą być bardzo dotkliwe i utrzymywać się przez całe życie (NSCDC, 2012). Mimo dojrzenia deficyty rozwojowe pozostają obecne w funkcjonowaniu nastolatków zaniedbywanych w dzieciństwie (Aber i in., 1989). Wraz z wiekiem wzrasta liczba problemów doświadczanych przez dzieci zaniedbywane w dzieciństwie, którym we właściwym czasie nie zapewniono stosownego wsparcia i pomocy (Crouch, Milner, 1993; Dubowitz i in. 2002; Erickson, Egeland,

2002; Goldman, Salus, 2003; Sullivan, 2000). Dzieci, którym zapewniono wsparcie i profesjonalną pomoc w związku z doświadczanym przez nie zaniedbanem rozwijały się lepiej w porównaniu z dziećmi zaniedbanymi, które nie zostały objęte podobnymi oddziaływaniami (DeBellis, 2005). Ze względu na niemożność całkowitego zapobiegania występowania zaniedbań o charakterze emocjonalnym niezbędne jest przygotowanie do pracy specjalistów, którzy będą udzielać zaniedbanym dzieciom kompleksowej pomocy. Jak dowiedziono w badaniach, dzieci na wczesnych etapach życia – objęte specjalnym programem wspierającym rozwój poznawczy i społeczny – w późniejszym okresie osiągały znacznie wyższe wyniki zarówno w pomiarach inteligencji, jak i w testach funkcjonowania poznawczego w porównaniu z dziećmi z podobnych środowisk, nieobjętymi wspomnianym programem (Brown, 1978).

W pracy z dziećmi będącymi ofiarami zaniedbań należy zadbać o uwzględnienie kontekstu środowiskowego (Bronfenbrenner, 1981, 1994). Wszelkie oddziaływania i interwencje muszą pozostawać w zgodzie z będącymi w stałej interakcji czynnikami indywidualnymi, rodzinnymi, środowiskowymi, a czasem również kulturowymi. Zaniedbania emocjonalne powinny być rozumiane i rozpatrywane z uwzględnieniem czynników ryzyka oraz czynników zabezpieczających charakterystycznych dla poszczególnych osób oraz rodzin (jako bezpośrednich środowisk, w których żyją ofiary zaniedbań) (DePanfilis, 2006; Niemirowski, 2015).

PRZYPIS

¹ Podkreślenia wymaga fakt, że okres rozwoju przypadający na 3.–6. rok życia nie jest tożsamy z pobytem dziecka w przedszkolu. Jednocześnie dla dziecka w wieku przedszkolnym zaniedbanego emocjonalnie, które uczęszcza do placówki przedszkolnej, ten okres rozwoju może stać się szansą na poradzenie sobie przynajmniej z częścią spośród skutków doświadczonego zaniedbania.

BIBLIOGRAFIA

Aber J.L., Allen J.P., Carlson V., Cicchetti D. (1989). The effects of maltreatment on development during early childhood: Recent studies and their theoretical, clinical, and policy implications. W: D. Cicchetti, V. Carlson (red.), *Child maltreatment: Theory and research on the causes and consequences of child abuse and neglect* (s. 579–619). New York, NY, US: Cambridge University Press.

- Barkley R.A. (1997). Attention-Deficit/Hyperactivity disorder, self-regulation, and time. *Journal of Developmental & Behavioral Pediatrics*, 18(4), 271–279.
- Barth R.P. (2009). Preventing child abuse and neglect with parent training: Evidence and opportunities. *Future of Children*, 19(2), 95–118.
- Bee H. (2004). *Psychologia rozwoju człowieka*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Boulatoff C., Jump V.K. (2007). Blueprint of a cost analysis approach for early intervention: Application to a home visiting program to prevent child abuse and neglect. *Journal of Early Intervention*, 30(1), 73–84.
- Briere J. (2002). Treating adult survivors of severe childhood abuse and neglect: Further development of an integrative model. W: J.E.B. Myers, L. Berliner, J. Briere, C.T. Hendrix, C. Jenny (red.) *The Apsac Handbook on Childhood Maltreatment*. Newbury Park: Sage Publications.
- Bronfenbrenner U. (1981). *The ecology of human development. Experiments by nature and design*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bronfenbrenner U. (1994). *Ecological models of human development*. Oxford, UK: Elsevier.
- Brown B. (1978). *Found: Long-term gains from early intervention*. Boulder, CO: Westview Press.
- Brzezińska A. (2010). *Spoleczna psychologia rozwoju*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Carr A. (2014). The evidence base for family therapy and systemic interventions for child focused problems. *Journal of Family Therapy*, 36, 107–157.
- Christ S.L., Kwak Y.Y., Lu T. (2017). Adolescents' experience of parental psychological caregiving and neglect: Construct development. *American Journal of Orthopsychiatry*, 87(3), 326–336.
- Crouch J.L., Milner J.S. (1993). Effects of child neglect on children. *Criminal Justice and Behavior*, 20(1), 49–65.
- Daniel B. (2015). Why have we made neglect so complicated? Taking a fresh look at noticing and helping the neglected child. *Child Abuse Review*, 24, 82–94.
- Daro D., Dodge K. (2009). Creating community responsibility for child protection: Possibilities and challenges. *Future of Children*, 19(2), 67–93.
- DeBellis M.D. (2005). The psychobiology of neglect. *Child Maltreatment*, 10(2), 150–172.
- DePanfilis D. (2006). *Child neglect: A guide for prevention, assessment, and intervention*, www.childwelfare.gov (dostęp: 1001.2019).
- Dubowitz H., Papas M.A., Black M.M., Starr R.H. (2002). Child neglect: Outcomes in high-risk urban preschoolers. *Pediatrics*, 109(6), 1100–1107.
- Erickson M.F., Egeland B. (2002). Child neglect. W: J.E.B. Myers, L. Berliner, J. Briere, C.T. Hendrix, C. Jenny, T.A. Reid (red.), *The APSAC handbook on child maltreatment* (s. 3–20). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Erikson, E.H. (2004). Tożsamość a cykl życia. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Ethier L.S., Couture G., Lacharite C., Gagnier J. (2000). Impact of a multidimensional intervention programme applied to families at risk for child neglect. *Child Abuse Review*, 9, 19–36.
- Garbarino, J., Eckenrode, J. (1997). *Understanding abusive families. An ecological approach to theory and practice*. New York: Jossey-Bass.
- Gaudin J.M. (1993). *Child neglect: A guide for intervention*. USDHHS, Administration for Children and Families.
- Gauthier L., Stollak G., Messe L., Aronoff J. (1996). Recall of childhood neglect and physical abuse as differential predictors of current psychological functioning. *Child Abuse and Neglect*, 20, 549–559.
- Glaser D. (2014). The effects of child maltreatment on the developing brain. *Journal of Legal Medicine*, 82(3), 97–111.
- Goldman J., Salus M.K. (2003). A coordinated response to child abuse and neglect: The foundation for practice, <http://www.childwelfare.gov> (dostęp: 18.01.2019).
- Green A.E., Trott E., Willging C.E., Finn N.K., Ehrhart M.G., Aarons G.A. (2016). The role of collaborations in sustaining an evidence-based intervention to reduce child neglect. *Child Abuse and Neglect*, 53, 4–16.
- Hardiker P., Exton K., Barker M. (1991). The social policy contexts of prevention in child care. *British Journal of Social Work*, 21, 341–359.
- Hildyard K.L., Wolfe D.A. (2002). Child neglect: developmental issues and outcomes. *Child Abuse and Neglect*, 26, 679–695.
- Iwaniec D. (2006). *The Emotionally Abused and Neglected Child*. Chichester: John Wiley & Sons.

- Izdebska A., Lewandowska K. (2009). Jak budować lokalny system profilaktyki krzywdzenia małych dzieci? Doświadczenia Fundacji Dzieci Niczyje w realizacji programu „Dobry rodzic – Dobry start”. *Dziecko krzywdzone*, 2, 12–47.
- Kemper K.J., Kelleher K.J. (1996). Family psychosocialscreening: instruments and techniques. *Ambulatory Child Health*, 1, 325–339.
- Kleszczewska-Albińska A. (2019). Zaniebania emocjonalne dziecka w wieku przedszkolnym – przegląd teoretyczny. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 18, 104–130.
- Kołąkowski A., Pisula A. (2011). *Sposób na trudne dziecko*. Gdańsk: GWP.
- Kraemer G.W. (1992). A psychobiological theory of attachment. *Behavioral and Brain Sciences*, 15(3), 493–511.
- Matejczuk J. (2014). *Rozwój dziecka wiek przedszkolny*. Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- McSherry D. (2007). Understanding and addressing the neglect of neglect: Why are we making a mole-hill out of a mountain? *Child Abuse & Neglect*, 31(6), 607–614.
- Müller L.E., Bertsch K., Bülow K., Herpertz S.C., Buchheimb A. (2018). Emotional neglect in childhood shapes social dysfunctioning in adults by influencing the oxytocin and the attachment system: Results from a population-based study. *International Journal of Psychophysiology*, 17, doi:10.1016/j.ijpsycho.2018.05.011.
- National Scientific Council on the Developing Child (2012). The science of neglect: The persistent absence of responsive care disrupts the developing brain [Working Paper 12], <http://www.developingchild.harvard.edu> (dostęp: 29.01.2019).
- Niemirowski T. (2015). Pojęcie rozwoju w psychologii rozwojowej. *Horyzonty Psychologii*, 5, 13–28.
- Perry B.D. (1997). Incubated in terror: Neurodevelopmental factors in the “Cycle of Violence”. W: J. Osofsky (red.) *Children, youth and violence: The search for solutions* (s. 124–148). New York: Guilford Press.
- Perry B.D. (2002). Childhood experience and the expression of genetic potential: What childhood neglect tells us about nature and nurture. *Brain and Mind*, 3(1), 79–100.
- Piaget J. (2006). *Studia z psychologii dziecka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Portwood S.G. (2006). What we know – and don’t know – about preventing child maltreatment. *Journal of Aggression, Maltreatment and Trauma*, 12(3/4), 55–80.
- Reece R.M., Hanson R.F., Sargent J. (2014). *Treatment of child abuse: Common ground for mental health, medical, and legal practitioners*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Schaffer H.R. (2006). *Rozwój społeczny. Dzieciństwo i młodość*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Schaffer H.R. (2009). *Psychologia dziecka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Shipman K., Edwards A., Brown A., Swisher L., Jennings E. (2005). Managing emotion in a maltreating context: A pilot study examining child neglect. *Child Abuse & Neglect*, 29(9), 1015–1029.
- Smykowski B. (2005). *Wiek przedszkolny. Jak rozpoznać ryzyko i jak pomagać?* W: A. Brzezińska (red.), *Portrety psychologiczne człowieka: dzieciństwo – dorastanie – dorosłość. Podręcznik praktycznej psychologii rozwoju*. Gdańsk: GWP.
- Smyth A. (2009). An exploration of psychological maltreatment in the development of mal-attachment disorders. *Critical Social Thinking: Policy and Practice*, 1, 59–78.
- Stoltenborg M., Bakersman-Kranenburg M.J., van IJzendorp M.H. (2013). The neglect of child neglect: A meta-analytic review of prevalence of neglect. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 48, 345–355.
- Sullivan S. (2000). Child neglect: Current definitions and models a review of child neglect research, 1993–1998, pdfs.semanticscholar.org. (dostęp: 20.01.2019).
- Taylor J.A., Davis, R.L., Kemper K.J. (1997). A randomized controlled trial of group versus individual well child care for high-risk children: Maternal-child interaction and developmental outcomes. *Pediatrics*, 99, doi: 10.1542/peds.99.6.e9.
- Thompson R.A. (2015). Social support and child protection: Lessons learned and learning. *Child Abuse and Neglect*, 41, 19–29.
- U.S. Department of Health and Human Services (2012). *Child maltreatment 2011. Washington, DC: Administration for Children and Families, Administration on Children, Youth and Families, Children’s Bureau*, <http://www.acf.hhs.gov/programs/cb/research-datatechnology/> (dostęp: 27.01.2019).

- Vranceanu A., Hobfoll S.E., Johnson R.J. (2007). Child multi-type maltreatment and associated depression and PTSD symptoms: The role of social support and stress. *Child Abuse and Neglect*, 31, 71–84.
- Wierson M., Forehand R. (1994). Parent behavioral training for child noncompliance: Rationale, concepts, and effectiveness. *Current Directions in Psychological Science*, 3, 146–150.
- Wilkerson D., Johnson G., Johnson R. (2009). Children of neglect with attachment and time perception deficits: Strategies and interventions. *Education*, 129(2), 343.
- Zmarzlik J. (red.) (2011). *Przemoc w rodzinie wobec dziecka. Procedury interwencyjne w szkole*. Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.